

SZEMPONTOK ÉS KÉRDŐJELEK A MAGYARORSZÁGI ROMA KISEBBSÉG TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

Tanulmányunkat jelenlegi formájában a Fundamentum felkérésére írtuk.¹ Az itt következő szöveg nem vállalkozik a magyarországi roma kisebbség átfogó bemutatására, és nem törekszünk egy-egy szakkérdés kimerítő tudományos elemzésére sem. Arra sem vállalkozunk, hogy több évszázados távlatból mutassuk be a cigányok sajátos történetét, kultúráját, életformáját és etnikai jellemzőit, illetve beilleszkedési nehézségeit. Erre már csak azért sem teszünk kísérletet, mivel mindennek szerencsére nagyon bőséges és egyre gazdagabb szakirodalma létezik.² Nem tagadjuk, hogy amikor elfogadtuk a felkérést, döntésünket nagyban befolyásolta az elmúlt időszak drámai eseményeinek, és az a tény, hogy a romák társadalmi kirekesztése átlépte azt a határt, amikor már nem csupán egy kisebbség elutasításáról, a velük szembeni előítéletek és diszkrimináció eluralkodásáról, társadalmi leszakadásuk szélsőséggé válásáról beszélhetünk, hanem közvetlen fizikai fenyegetettségükről kell sajnos beszélni, ami állampolgári és szaktudósi minőségünkben is szóra kell hogy bírjon bennünket. Úgy gondoljuk, a jelenlegi helyzet gyökerei a közelmúlt eseményeiben értelmezhetők legfőképpen, és ezért amikor a roma kisebbség helyzetéről beszélünk, leginkább ebben a kontextusban érdemes helyzetük eszkálaródásának gyökereit keresni.

Írásunkban arra törekszünk, hogy egyfajta „problématerkép” készítsünk, valamint bemutassuk a legkülönbébb kérdések (például a társadalmi integráció, az esélyegyenlőség, a leszakadás és kirekesztés, a szegénység és kriminalizáció, valamint a többségi társadalom előítéletes reakcióinak) sajátos vonatkozásait és eltérő értelmezési kereteit.

A KISEBBSÉGI ÉS ETNIKAI FOGALOMHASZNÁLAT NEHÉZSÉGEI

A különbségtétel a többség és a kisebbség között a modern társadalmak tagoltságának egyik fontos összetevője. Az elhatárolás egyfelől a modern plurális polgári liberális demokráciák politikafelfogására utal, nevezetesen arra, hogy a polgári értékeken és

intézményeken alapuló, a társadalmi viszonyok tekintetében többszörösen tagolt társadalmak bonyolult csoportközi viszonyokon szerveződnek, ahol a konfliktusok kezelése, a hatalomból való részesedés és az érdekérvényesítés a többségi elven nyugszik. A többségi és kisebbségi megosztottság számos relációban megnyilvánulhat: politikai irányzatok szerint éppúgy, mint társadalmi helyzetek és szerepek vagy gazdasági pozíciók szerint. A többségi státusz sokszor együtt járhat hatalmi erőfölénnyel és befolyással, a kisebbségi helyzet pedig egyfajta alárendelődéssel és megosztottsággal. A verseny azonban nyitott, az esélyek elvileg egyenlők, a kisebbségi és többségi helyzet folyamatosan változhat, egymásba átfordulhat, sőt a kisebbségi helyzet más viszonylatban akár többségi helyzetet is jelenthet, illetve a kisebbségi és többségi csoport az egyének számára akár át is járható.³

A kisebbség és többség relációjának talán legközismertebb és legkonfliktusosabb színterét jelentik a kulturális azonosságok (és elkülönülések) mentén szerveződő csoportok, mint például a vallási, etnikai, kulturálisviselkedésbeli közösségek. Ezeknek éppen az a sajátosságuk, hogy a csoportok nehezen átjárhatóak, a határok többé-kevésbé zártak, a csoportok önmeghatározásai többnyire kizárók, más csoportokkal szemben sokszor elutasítók, lakóhelyükön – ott, ahol többséget alkotnak – gyakran nyelvi-kulturális dominanciára törekszenek.

A kisebbségek észlelésével foglalkozó szakirodalom⁴ lényegi megállapítása szerint a kisebbségekkel kapcsolatos információk kitüntetettnek számítanak a többség szemében, s ennek következtében nagyobb figyelmet váltanak ki. A kisebbségekről kialakult többségi kép sajátossága, hogy kétféle forrásból táplálkozó, megnövekedett figyelem eredményeként a kisebbségről kialakult kép azt a hamis összefüggést sugallhatja a többségi hovatartozású számára, hogy a kisebbségi kategória által képviselt másság egyben a deviancia, a normasértés hordozója is.

A kulturális különbségek mentén szerveződő többség és a kisebbség konfliktusai csökkentésének, keretek közt tartásának egyik módja a törvényi szabályozás. Erre hivatott Magyarországon a

nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény. A törvényszöveg már címében bevezetett egy, a magyar jogrendszerben korábban ismeretlen fogalmat, az etnikai kisebbséget, majd egy újabbat, a népcsoporttét. Ezeket ugyanakkor nem határozta meg, bár utal arra, hogy a kisebbségek másutt a lakosság többségét alkotják. A cigányok az egyetlenek, akik sehol sem alkotnak többséget. A törvényben ugyan a nemzeti és az etnikai jelző következetesen összekapcsolódik, de a későbbiekben nyilvánvalóvá vált, hogy az „etnikai” szó a cigányokra vonatkozik. A hétköznapi szóhasználatban az „etnikai kisebbség” a cigányság eufemisztikus, pejoratív szinonimája lett.

Amerikában az etnikai kifejezés használata helyett a domináns kifejezés a faj (*race*), ami a származás biológiailag is azonos közös jegyeire utal. Az etnikai szempont természetesen létezik, de inkább az *afrikai* eredetű, a családi vagy baráti körben nem angolul beszélők megnevezésére használják. Ebben a besorolásban az egyén önmeghatározásának kevés helye van. Nagy-Britanniában is használják hivatalosan az *ethnic*, illetve az *ethnicity* kifejezést, például népszámlálási kategóriaként, de ez a kért önbesorolásán alapszik. A kisebbségi csoporthoz tartozás az egyén döntésétől függ, legyen a kisebbségi csoport nemzeti kisebbség, nyelvi közösség, vagy etnikum, etnikai eredetű csoport – az önmeghatározás nem elhagyható, nem helyettesíthető, nem felülírható.

A legtöbb kisebbség tagjait az különbözteti meg a többségi társadalom tagjaitól, hogy vagy ők vagy felmenőik más országban, földrészen születtek, ennek nyelvi, vallási, kulturális elemeit, emlékeit megőrizték, és ezek az elemek közösségszervező értékkel bírnak. Az etnikai meghatározásnak egy sajátos esete, amikor kulturális elemektől függetlenül a más földrészeiről származás biológia jegyei láthatók. Nemzeti kisebbség alatt legtöbbször olyan kisebbséget értenek és értünk mi is, amelyhez tartozók származása egy országhoz kötődik. Az etnikai kisebbséghez tartozók eredete vagy az ország, az állampolgárság előtti korszakra nyúlik vissza, vagy nem köthető egyetlen országhoz. Amikor egy származás szerinti etnikai eredetű kisebbséghez tartozók társadalmi helyzete eltérő a befogadó nemzethez tartozók általános helyzetéhez képest, akkor szociális etnikai vagy etnikai eredetű szociális kisebbségről van szó.

A roma kisebbség fogalmi meghatározása az eddig áttekintett fogalmi kereteken belül nem egyszerű feladat. Úgy tűnik, nincs olyan kategória, amelyik egyértelműen behatárolná a roma kisebbséget. A nyelvi közösség hiánya egyfelől a cigány kisebbség történelmi és kulturális fragmentáltságának a következménye, másfelől annak az erőteljes asszi-

milációs folyamatnak az eredménye, amelyet a nemzetállami keretek kényszerítettek ki a cigányok megtelepedése során.

A kisebbségi csoport perspektívájából leginkább származás szerinti etnikai kisebbségnek tekinthető a roma kisebbség. A magyar cigányok azonban nem alkotnak egységes csoportot, etnikumot, és nyelvi, házassági, sőt étkezési tilalmak is elválasztják őket egymástól.⁵ A cigányság integrációja, a nemzetállami politikai-hatalmi keretek felől és a többségi társadalom perspektívájából viszont a csoport etnikai eredetű szociális kisebbségnek tekinthető. Látható tehát, hogy a cigányság meghatározása egyszerre többféle fogalmi keretbe illeszthető, ami jelentős nehézségeket jelenthet a különböző kutatói szempontok összeegyeztetésekor.

A CIGÁNYSÁG MINT SZOCIÁLIS KISEBBSÉG: A TÁRSADALMI LESZAKADÁS KIHÍVÁSA

Nemcsak a hétköznapi vélekedések, de a hazai roma kisebbséggel foglalkozó társadalomtudományi írások igen nagy része is⁶ úgy írja le a roma kisebbséget, mint társadalmi hátrányok által sújtott csoportot, amelynek hátrányos helyzete mind a kisebbség tagjai, mind a többségi társadalom számára egyaránt számos nehézség forrása. Ez a megközelítés egyébként nem vesz tudomást azokról a cigányokról, akik élet-színvonala nem alacsonyabb a magyar átlagénál.⁷

A mára kialakult helyzet hosszú történelmi múlt-ra vezethető vissza. Még ha nem is próbálkozunk mindazoknak a történelmi, kulturális, társadalmi és politikai folyamatoknak a bemutatásával, amelyek segítségével a romák speciális helyzete magyarázható lenne, mindenképpen érdemes néhány megjegyzés erejéig bemutatni a romák gazdasági és társadalmi integrációjának alakulását legalább a hatvanas évektől kezdve. Az államszocializmus időszakában az anyagi és kulturális tőke csak nagyon szerény mértékű gyarapodása jellemezte a magyarországi cigányokat. Mivel a hagyományos mobilitási csatornák rendre elégtelennek mutatkoztak a sikeres és tartós asszimiláció szempontjából, a roma családokban élők egy főre eső jövedelme már a szocializmus időszakában is alacsonyabb volt az átlagénál, alapvetően szegények voltak. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy a romák rosszul fizetett munkákat végeztek, hanem az is, hogy a „kádári konszolidációt” megtestesítő magyar jövedelmi rendszerben – miként a legtöbb államszocialista gazdasági berendezkedésű országban – két kereső kellett ahhoz, hogy egy család gyarapodni tudjon. A roma nők viszont sokkal inkább

őrizték a tradicionális családmódból következő szerepüket, amit a magasabb gyerekszám egyébként is indokoltá tett, és kevésbé vállaltak munkát, mint a nem roma nők. Az átlagosnál alacsonyabb iskolázottságuk is további munkaerő-piaci korlátot jelentett. Tovább rontotta a roma családok életszínvonalát, hogy a férfi roma munkavállalók nagy része ingázó volt, és a „kétlakosság” növelte a költségeket, csökkentette a második gazdaságban való részvétel, illetve a pótlólagos jövedelmek megszerzésének esélyeit. Így a szegénység eleve konzerválta a hátrányos helyzetet: a cigányok legfeljebb a szegények közösségeiben számíthattak befogadásra.

Beszélhetünk-e asszimilációról a magyarországi romák esetében? A romák nem egyszerűen a többségi társadalom struktúrájába épültek be, hanem a társadalmi hierarchia legalsó régióiban elhelyezkedő iskolázatlan, ingázó, szakképzetlen munkások rétegét gyarapították. Ide épültek be és innét szakadtak ki a rendszerváltás után. A rendszerváltás ezt a torz asszimilációs folyamatot törte meg és vetette vissza a romákat a teljes perspektívatlanság állapotába, a mindennapi nélkülözések sanyarúságába.

Mindezeket azért kell hangsúlyoznunk, hogy kiemeljük: a romák sikerességének peremfeltételei mások voltak a rendszerváltás előtt, mint a rendszerváltás után. Ráadásul a szocializmus éveitől mind a szegénység, mind a cigánykérdés tabu témának számított, hiszen a deklarált elvek szerint nem létezett hátrányos megkülönböztetés, nyomorúság, elnyomás, és egyszerűbb volt az ezekről való diskurzust megtiltani, mint az anomáliákat kezelni.

Az 1989-es politikai és gazdasági fordulat még ezt a viszonylagos, bár alapvetően a társadalom szegényebb rétegeibe való beilleszkedést is megtörte, hiszen éppen azok az ágazatok, vállalatok váltak versenyképtelenné és bocsátották el a munkásokat, amelyek a rendszerváltás előtt sok romát foglalkoz-

tattak. Szemben az országos 6 százalékos munkanélküliségi rátával, a romák között a munkanélküliek aránya már a kilencvenes évek elején is 30 százalék körüli volt. A munkanélküliség a romák körében nemcsak annak magas aránya miatt vált drámaivá, de azért is, mert ezek a munkahelyvesztések tartósak és véglegesnek bizonyultak. Napjainkban nem ritkák az olyan települések (főleg az ország kevésbé fejlett északkeleti és délnyugati régióiban), ahol az ott élő roma családok egyetlen keresőképes tagjának sincs állandó munkája és megélhetési forrása. A pályakezdő fiatalok jelentős részének szinte semmi esélye sincs arra, hogy munkát találjon magának, így sok fiatal roma még soha életében nem rendelkezett állandó munkahellyel.⁸

Az anyagi biztonság teljes elvesztése és a radikális lefele tartó mobilitás az egész társadalomra sokkó hatással volt. A romák számára a tét immár nem a beilleszkedés, hanem legalább a társadalmi tagság minimumának megőrzése vagy visszaszerzése lett. A konfliktusok a roma és nem roma népesség között talán ezért is lettek olyan élesek, mert ma a romák többsége nem a viszonylagos megfosztottság, hanem a teljes kitaszítottság ellen küzd.

A sokszor egyetlen életpályán belül megélt kismértékű felfelé mobilitás, majd az azt követő teljes marginalizáció a rendszerváltás okozta változásokon túl a roma népesség alacsony iskolázottságával is magyarázható. A cigányság iskolázottságában bekövetkezett változásokról többek között a Kemény István által vezetett két (1971-es és 1993-as) országos, reprezentatívnek szánt cigánykutatás⁹ adatainak összehasonlításával alkothatunk képet. 1971-ben az ország cigánynak minősített lakosságának 87 százaléka nem fejezte be általános iskolai tanulmányait, középiskolai vagy felsőfokú végzettséget pedig elenyésző számban szereztek közülük. A 2001. évi népszámlálás során legalább nyolc osztályt végzett

Az általános iskola nyolc osztályát elvégzők aránya a roma kisebbség körében¹⁰

<i>Korcsoportok szerint</i>	<i>Kemény 1971*</i>	<i>Kemény–Kertesi 1993*</i>	<i>Kemény–Janky–Lengyel 2003*</i>	<i>Népszámlálás 2001**</i>
20–24	27	78	84	74
25–29	16	75	80	73
30–34	11	70	81	75
35–39	5	55	79	68
40–44	–	–	–	57
45–49	–	–	–	56
50–54	–	–	–	46
55–59	–	–	–	30

* Cigánynak minősített

** Magát a cigány nemzetiséghez tartozónak valló

a magát cigány nemzetiségűnek valló 55–59 évesek közül 30 százalék, a 45–49 évesek közül 56 százalék, a 35–39 évesek közül 68 százalék, a 25–29 évesek között pedig ez az arány 73 százalék. Az érettségizettek aránya nem mutatja ezt a növekedést. A megkérdezett 55–59 évesek közül középiskolai vagy annál magasabb végzettséget szerzett 4,6 százalék, a 45–49 évesek közül 5 százalék, a 35–39 és 25–29 évesek közül 3,6, illetve 4 százalék. Mindezek alapján arra gondolhatunk, hogy a magasabb végzettséget szerzett romák inkább magyar, mint cigány nemzetiségűnek vallják magukat.¹¹

Kemény István szerint 1971-ről 1993-ra az iskolába egyáltalán nem járt roma személyek aránya 36 százalékról 9 százalékra csökkent, az általános iskolát befejezettek aránya pedig 46 százalékra nőtt. Ezzel szemben az érettségit megszerzők aránya alig nőtt (0,5 százalékról 1,5 százalékra), a felsőfokú végzettséget szerzőké pedig egyáltalán nem változott. Bár az alapfokú végzettség megszerzése és a romák között korábban általános analfabetizmus felszámolása terén az ország hatalmas lépést tett előre, és biztosította számukra a további szakképzettség megszerzéséhez szükséges nyolcosztályos alapképzést, de a többségi társadalom iskolázottságához viszonyított lemaradásuk tovább nőtt, mert nem változott lényegesen az érettségit adó középfokú – és újabban a felsőfokú – képzettség megszerző roma fiatalok aránya. Egy roma tanulónak drámaian kisebb az esélye arra, hogy diplomát szerezzen, mint nem cigány társainak. Ennek a hatalmas esélykülönbségnek a legnagyobb része az érettségit adó középfokú oktatásba való belépés pontján keletkezik.

Jóllehet a szocializmus éveiben megindult a romák asszimilációja, ez a folyamat a rendszerváltás után megszakadt, és felerősödtek az ellene ható tendenciák. Mindezt azért kell hangsúlyoznunk, mert látnunk kell, hogy a romák sikeres társadalmi integrációjának peremfeltételei mások voltak a rendszerváltás előtt, mint a rendszerváltás után. Ugyanakkor nemcsak a roma közösség sorsa és társadalmi integrációja tér el jelentősen a többségi társadalométól, de azt is ki kell emelnünk, hogy a sikeresség fogalmát is másképp kell definiálnunk a romák és nem romák esetében. Figyelembe véve a roma származásúak többségének drámai erővel megnyilvánuló kiszorulását a hivatalos munkaerőpiacról, egyértelműnek látszik, hogy ennek legfontosabb oka a romák alacsony iskolázottsága. Ehhez képest mindazoknak (a romákon belüli kisebbség), akik legalább a szakma megszerzéséig eljutnak, van esélyük, hogy állást és biztos megélhetést szerezzenek.¹²

Összességében egyértelműen bizonyítható, hogy a roma kisebbség jelentős része a rendszerváltást

vesztesként élte meg, és körükből kerül ki a társadalmilag leszakadó csoportok többsége. Ennyiben igazolható, ha az *etnikai eredetű szociális kisebbség* fogalmát a romákra vonatkoztatjuk. Ugyanakkor a terminológia semmiképpen nem alkalmazható a roma kisebbség egészére. Az elmúlt évtizedek szociológiai kutatásai¹³ egyértelműen bizonyították azt is, hogy a roma származásúak csoportjában 20–30 százalékra becsülhető azoknak az aránya, akik a sikeres munkaerő-piaci integrációhoz megfelelő iskolai képzettséggel/szakmával és tartós megélhetést garantáló munkahellyel rendelkeznek.¹⁴ Az ő társadalmi integrációjuk sikeresnek mondható, és rájuk a szociális kisebbség kategóriája nem alkalmazható.

A TÖBBSÉGI ELŐÍTÉLETEK A ROMÁKKAL SZEMBEN

Napjainkban a magyar felnőtt népesség 80 százalékánál figyelhető meg erős, sőt sokszor szélsőséges formában is felszínre törő romaellenes attitűd és előítéletesség.¹⁵ Ez a megkülönböztetett elutasítás egy komplex kognitív, affektív és konnatív¹⁶ elemeket egyaránt magába foglaló attitűd következménye, ami megjelenik a romákkal szemben érzett nagyfokú fizikai távolságérzetben, a romák iránt érzett mély ellenszenvben és érzelmi elutasításban, az általános gyanakvásban, a romák leértékelésében és a róluk alkotott negatív sztereotípiákban, egészen a romákkal szemben érzett intoleranciáig és a velük szemben megnyilvánuló súlyos előítéletig. A romákkal szembeni megkülönböztetés jellemzője, hogy nem tesz különbséget roma és roma között, mindenkire egyaránt vonatkozik, akár romának vallja magát valaki, akár elutasítja a roma identitást. Így azok számára, akiket a magyar társadalom többsége romának minősít, nem is hagy menekülő utat.

A romákkal szembeni közismerten elutasító és sokszor diszkrimináló nézetek mélyen beágyazódtak a többségi társadalom gondolkodásába, és időben meglehetősen állandóságot, sőt némi növekedést is mutatnak.¹⁷ A többségi társadalom a romák társadalmi integrációjának kérdését alapvetően asszimilációs nézőpontból közelíti meg, és úgy látja, hogy mindenekelőtt a cigányoknak kell „jobban” beilleszkedni a többség kizárólagos normái szerint működő világba. A romák integrációjának kudarcáért pedig a többség a romák felelősségét hangsúlyozza,¹⁸

A társadalmi szolidaritás megnyilvánulásának lehetséges célcsoportjai között a rossz helyzetben élő romák a legutolsó helyre szorulnak, és egyfajta deviáns csoport reprezentációjaként mutatkoznak meg. A társadalom többsége elutasító az alkotmányos el-

veken nyugvó aktív, jogalkotó és antidiszkriminációs politikával szemben, és a társadalmi igazságosság elvein nyugvó, etnikai szempontokat is figyelembe vevő újraelosztó politika iránt, valamint elutasító a pozitív diszkrimináció bárminemű formájával szemben.

A romaellenes beállítódás nem független az intolerancia más formaitól, mint az idegenellenesség és az antiszemitizmus.¹⁹ Ugyanakkor különbözik azoktól abban, hogy a romaellenesség társadalmi helyzetű (iskolai végzettség, társadalmi státus) és demográfiai jellemzőktől (nem, életkor, település) függetlenül áthatja a társadalmat, és a legutóbbi időkig nem korlátozza a látencia jelensége sem.

Meglehetősen sok ember, a felnőtt népesség több mint egyharmada nemhogy nem utasítja el a romákkal szembeni különféle diszkriminatív megnyilvánulásokat (a rendőrségi túlkapásokat, a munkahelyi diszkriminációt, az iskolai szegregációt, a szórakozóhelyeken történő atrocitásokat vagy a kényszerrel történő kitelepítéseket), de egyet is értenek ezekkel (vagy legalábbis megértően kezelik azokat). A legutóbbi időben már a teljes kirekesztés irányába mutató jelenségek is felütöttek a fejüket az országban. Ez akár a fizikai erőszakot, sőt a romák fizikai megsemmisítését sem zárja ki. Mindezek hátterében bár sokszor a többségi társadalom tagjainak vélt vagy valós érdeksérelme áll, emellett azonban olyan szempontok is fontos szerepet játszanak, mint a társadalmat átható általános intolerancia, a frusztráció, a bünbakkeresés, valamint az, hogy felerősödik a társadalmi agresszió, és a romaellenesség elfogadottá válása egyre agresszívebben juttatja kifejezésre a cigányellenességet.

AZ ESÉLYEGYENLŐSÉGRŐL ÉS A ROMÁKAT SÚJTÓ DISZKRIMINÁCIÓRÓL

Az esélyegyenlőség alkotmányos védelméről és az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedések jogi és társadalmi megítéléséről éppen e folyóirat hasábjain fejtettük ki korábban a véleményünket.²⁰ Érdemes ebből felidézni néhány, általunk fontosnak tartott megállapítást.

Az esélyegyenlőség problémája kapcsán két, egymástól élesen eltérő szempontrendszerrel különböztetünk meg. Az egyik az esélyegyenlőség elve, amely az alkotmányos jogok érvényesüléséből levezethető. Eszerint mindenkire érvényes a jogegyenlőség, azaz mindenki egyenlő elbánásra kell hogy számíthasson, függetlenül vallásától, etnikai-kulturális identitásától, társadalmi helyzetétől vagy éppen politikai nézeteitől. Mindez az intézményes megkülönbözte-

tés alkotmányos tilalmában testesül meg: az egyenlő bánásmód követelménye mellett ide tartozik az egyenlő jogvédelem követelménye, valamint mindezek garanciája, a procedurális vagy eljárásbeli igazságosság érvényesülése.²¹ Az egyenlőség elvének alkotmányos felfogásából levezethető esélyegyenlőség elve kétféleképpen is sérülhet: egyfelől közvetlenül, amely a legtisztább eset, és amelynek tiltása minden modern liberális jogrendszerben alapkövetelmény. Bonyolultabb és nehezebben formalizálható eset a másik, amikor az esélyegyenlőség elve közvetetten sérül. Ez akkor következik be, amikor annak dacára, hogy egy intézkedésnek egyenlően kellene érintenie a társadalom két tagját vagy csoportját, ezek mégis egymástól különböző, az intézkedés lényegét tekintően eltérő helyzetben találják magukat.²² Ennek tiltása is alkotmányos követelmény, de nehezebben érhető tetten, és még kevésbé könnyen lehet bizonyítani.

Az esélyegyenlőség elvének formális alkotmányos követelménye mellett azonban létezik az esélyegyenlőségnek egy másik aspektusa is, amely már túlmutat a jogrendszer szigorú formális szempontjain. John Rawls *Az igazságosság elmélete* című könyvében²³ arról értekezik, hogy a formális egyenlőség és a tiszta eljárásbeli igazságosság mellett létezik a méltányos esélyegyenlőség szempontja. Rawls szerint az igazságosság elvein és elvárásain szerveződő társadalom, amely magába foglalja a politikai rendszer igazságosságát éppen úgy, mint a gazdasági és társadalmi intézmények igazságos elrendezését, miközben kizárja annak lehetőségét, hogy „egymással összehasonlítható státusban lévő embereket” jogilag különbözőképpen kezeljen, közben nem zárja ki az egyes emberek közötti egyenlőtlenségeket. A kérdés azonban mindig az, hogy mi ezeknek az egyenlőtlenségeknek a tartalma, és milyen mértékben törekszik a társadalom ezen egyenlőtlenségeknek a kiegyenlítésére. Rawls szerint döntő szempont, hogy a javakhoz (pozíciókhoz, státushoz, jövedelemhez és vagyonhoz) való hozzáférésben mindenkinek egyenlő esélye legyen, és amennyiben vannak olyanok, akik akár hátrányos helyzetüknél fogva, akár képességeik miatt nem tudnak ezekhez hozzáférni, a méltányos egyenlőség elve alapján a társadalomnak hozzá kell őket segítenie ehhez (az ésszerűség határain belül, és Rawls szerint kizárva a többletjogokat). Ez azonban mérlegelés kérdése, amely egyfelől az igazságosság tiszta felfogásán alapszik, másfelől nagyban függ a társadalmi intézményeket működtető szabályoktól, a társadalomban létező normáktól és a társadalmi közmegegyezéstől. Ezek a normák pedig sokszor még képlékenyek és tisztázatlanok, miközben keretüül szolgálnak a társadalmi

igazságosságról és az esélyegyenlőségről szóló aktuális diskurzusnak, és mindazon intézményes társadalmi beavatkozásnak, amely a hátrányos helyzetű csoportok életkörülményein és jövőbeli lehetőségein kíván javítani. Az esélyegyenlőség elvének a társadalmi igazságosság érvényesítéséből fakadó felfogása tehát nem feltétlenül formalizálható az alkotmányosság szintjén, de érvényesítését politikai (és sokszor jogi) garanciákhoz kell kötni. Amikor tehát az esélyegyenlőség elvének érvényesülését kérjük számon, egyszerre várjuk el az alkotmányos alapjogok biztosítását és a társadalmi igazságosság szempontjainak a teljesülését.

A társadalom igazságos berendezkedése ebből a nézőpontból megköveteli, hogy a polgárok egyformán hozzáférhessenek bizonyos szolgáltatásokhoz vagy a szolgáltatások bizonyos szintjéhez (oktatás, egészségügyi ellátás, higiénia stb.) és a minimális életfeltételekhez (munkalehetőség, egzisztenciális biztonság, nyugdíj stb.). Az egyének vagy a közösségek számára azonban adódhatnak olyan helyzetek, hogy a társadalom különféle alrendszerének működése folytán az emberek, akár ideiglenesen vagy véglegesen, egyáltalán nem vagy csak részlegesen tudnak gondoskodni magukról. Ha az „egymással összehasonlítható státusban lévő emberek” nem egyenlő esélyekkel férnek hozzá mindehhez, akkor a társadalom felelőssége a helyzet részleges kiegyenlítése, és a társadalomnak valamilyen módon segítőleg kell fellépni. A segítség és a kiegyenlítés azonban itt is mérlegelés kérdése, és az alkotmányos szociális alapjogok biztosítását összhangba kell hozni más liberális jogelvekkel és az elosztás liberális igazságossági elveivel.

A szakmai és közéleti diskurzus visszatérő dilemmája, hogy a romákat sújtó súlyos hátrányok és az életesélyeiket érintő társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok mennyiben sértik a jogegyenlőség alkotmányos követelményét, vagy mennyiben vonatkoztathatók „csupán” morális, értékbeli konfliktusokra, és hogy a romákat ért társadalmi megkülönböztetések milyen mértékben fakadnak etnikai hovatartozásukból. További fontos kérdés, hogy akár jogsérelem, akár igazságtalanság történik, kinek kell fellépnie és mit kellene tennie. A jogalkotó feladata-e, hogy megszüntesse ezeket az egyenlőtlenségeket, vagy a jogalkalmazó dolga-e, hogy biztosítsa az egyenlő esélyek teljesülését? Vagy pedig a társadalmi közvélekedésben kellene először tisztázni, mit is értünk az esélyegyenlőség érvényesülésén, és melyek azok a helyzetek és intézményes vagy személyes magatartásminták, amelyek előidézik ezek sérelmét?

A romák, mint minden hátrányos helyzetben lévő kisebbség, esélyegyenlőségének kérdése tehát olyan összetett probléma, amely legalább három,

külön is értelmezésre szoruló szempont együttes végiggondolását és megválaszolását követeli meg. Vajon elégséges-e, ha csökken a romákat érő diszkriminatív megnyilvánulások és eljárások gyakorisága, vagy csak akkor lehet a jelenlegi helyzeten változtatni, ha egyben a szegénység mértéke is csökken a romák körében, és mindez együtt elégséges-e ahhoz, hogy csökkenjen a konfliktus a többségi társadalom és a roma kisebbség között? Vagy már olyan mély a szakadék közöttük, hogy különböző konfliktuscsökkentő eljárások bevezetése is szükséges? További fontos – és különösen az igazságossági megfontolásokat érintő – dilemma, hogy vajon kinek (a többségi társadalomnak, illetve a kisebbségnek) mi a felelőssége, és a két oldalon milyen attribúciós mintázatok (a felelősséget a romákra hárító, vagy a külső, strukturális okokat hangsúlyozó érvrendszer) keretében értelmezik az esélyek létező egyenlőtlenségeit. A legfontosabb, hogy megértsük: Magyarországon a szegénység és a kisebbségi lét miért fonódik ennyire össze, ha a romákról van szó. Ezt követően kell megvitatni azt, hogy a cigányság jelentős része kétségbeesítő helyzetének megszüntetése nem lenne-e könnyebb, ha a magyar társadalom az asszimilációs modell helyett – amely a társadalmi befogadásra érdemes vagy érdemtelen, a „jó és rossz cigány” megkülönböztetésén alapul – az integrációs modell elveit követné. Ez utóbbi esetben olyan intézményes megoldásokra kerülhetne sor, amelyek nem a többségi normák kényszeres megkövetelésén alapulnak, hanem a romák történelmi-kulturális hagyományai-ból építkeznének, és ezekből merítenének ötleteket a hatékony társadalmi integráció erősítéséhez.²⁴

A KIREKESZTÉS FOLYAMATA

A kirekesztésnek legalább két formáját érdemes megkülönböztetnünk. Az egyiket szociális, a másikat politikai eredetű kirekesztésnek nevezhetjük. A szociális alapú kirekesztés jelensége legélesebben a romák leszakadó, legkiszolgáltatottabb csoportjai körében mutatkozik meg. Mivel ezek a csoportok a modernizáció során kimaradtak a fősodorból, a modernizációs értékek sem feltétlenül jelentenek esetükben összetartó erőt és integratív mintákat.²⁵ Az asszimiláció kényszere, majd a rendszerváltást követő szociális leszakadás, a munkaerőpiacról való kiszorulás, a felerősödő szegregáció és a többségi társadalom felől megnyilvánuló erős kirekesztés a hagyományos lokális szociális kötelekeiket felszámolta, de újakat nem tudott kiépíteni.²⁶ A települési, a lakóhelyi és az iskolai szegregáció jelenti a szociális eredetű kirekesztés legsúlyosabb megnyilvánulá-

si formáját. A rendszerváltás óta lezajlott társadalmi változások azonban a kirekesztés egy merőben új formáját is megszülték: a leszakadó roma kisebbség egyes csoportjai teljesen kívül kerülnek a társadalmi integráció rendszerén.²⁷ Ezt hívja a szakirodalom *underclass* jelenségnek: szemben a társadalom legalsó rétegeivel, akik bár súlyos hátrányokat szenvednek, de az integrációt biztosító társadalmi intézményektől nem teljesen vannak elzárva, az *underclass* már kívül esik ezeken az intézményeken. Az osztály alatti világ tagjainak meggyengül vagy megszakad a kapcsolata a nagy társadalom intézményeivel, a többségi világ normái érvényüket veszítik, és nincs lehetőség a két világ közötti átjárásra. Ezt a világot testesítik meg az önmagukba zárt településgépek, a kizárólag romák által lakott aprófalvak és kis-települések.²⁸

A politikai alapú kirekesztés gyökere a többségi világ elutasítása és a romák *stigmatizálása*. Megjelenési formája a romák deviáns csoportként való kezelése, illetve viktimizációjuk. Ez két forrásból táplálkozik: egyfelől a szociális alapú kirekesztődés magatartásbeli és kulturális jellegű következményeiből a romák bizonyos csoportjainál, ami a jogkövetés terén mutathat eltérést az elfogadott társadalmi normáktól, és ami „jogalapot” szolgáltat a többségi társadalom tagjainak a romák viktimizációjára. Másfelől a politikai alapú kirekesztést olyan intézményes hatások gerjesztik, mint a hatósági megkülönböztetés különböző formái, az intézményes szegregáció következményei, vagy a média – különösen a bulvármédia – botránykeltése és az extremitások iránti fogékonysága.

Napjainkban a politikai gyökerű kirekesztés új formái is megfigyelhetők nyílt és szélsőséges politikai rasszizmus formájában, amely a fizikai erőszaktól és megfélemlítéstől sem riad vissza. Ezek elsősorban olyan radikális politikai mozgalmakhoz köthetők, amelyek nyíltan hangoztatják a romák teljes elkülönítésének és megsemmisítésének az eszméjét, és olyan félelmeket okoznak a roma kisebbségben, amely az amúgy sem erős etnikai kötések továbbgyengíti.

A ROMAKÉP KRIMINALIZÁLÓDÁSA A MAGYAR KÖZBESZÉDBEN

Az elmúlt években egyre gyakrabban fordul elő, hogy a nyomtatott vagy elektronikus sajtó a cigánybűnözésről, annak növekedéséről, az általa okozott károkról beszél. 2009 elején a végrehajtó hatalom egyik képviselője, a miskolci rendőrfőkapitány, ha

nem is egészen ezt a kifejezést használva, de erről beszélt.²⁹ Majd egy másik magas rangú állami hivatal vezetője, az állampolgári jogok országgyűlési biztosa használta a sajtóban ezt a szót.

A „cigánybűnözés” kifejezéssel az erről szólók a cigány emberek által elkövetett bűncselekményekre utalnak.³⁰ A feltételezett vagy tényleges elkövetőket külső jegyeik alapján sorolják be e kategóriába, a minősítés során az önbesorolásnak még a lehetősége sem merül fel. Pedig ezt az eljárást még a köznapi magánbeszélgetésben is negatívumnak gondoljuk, a sajtóban pedig, amikor egy társadalmilag elítélt magatartásmódot egy kisebbséggel kapcsolnak össze, elvetendőnek tartjuk. Ha pedig ezt a végrehajtó vagy az azt kontrollálni hivatott szervezet képviselője teszi, akkor különösen elítélendőnek gondoljuk.

Az önbesorolást kikerülő etnikai kategorizálás gyakorlata nem új keletű a romák kriminalitásával kapcsolatos legújabb kori szakirodalomban sem. Egyes esetekben a szerzők (vagy munkatársaik) saját „becslése” az elemzések alapja, máskor pedig másodkézből származó hivatkozásra van szó. Találkozhatunk a romák kriminalitására vonatkozó sommás egyetemi tankönyvi megállapítással is, ahol a szerző még azt a fáradságot sem veszi, hogy adatokra hivatkozzon.³¹ Az önbesorolás elutasításának egy másik formája, amikor a kutató felülbírálja azt, amit a megkérdezett saját magáról mond.³² Mivel az elmúlt húsz évben több olyan elemzés is készült a témában, amelyben az elítéltek vagy fogvatartottak önbesorolása képezte az etnikai kategorizáció alapját,³³ úgy gondoljuk, hogy amikor a kutatók eltérnek az önbesorolástól, akkor egyéni kutatói döntésekről van szó, és nem technikai akadályokról vagy az érintettek ellenállásáról.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve érdemes megvizsgálunk, hogy vajon igaz-e az a közkeletű vélekedés, hogy a romák kriminalitása magasabb a lakosság többi csoportjához képest, és vajon vannak-e olyan kriminogén tényezők, amelyek erősebben hatnak a romák körében. Erre a kérdésre megbízható adatok híján csak feltételes választ adhatunk: ha a kriminalitást a börtönbe kerüléssel jellemezzük, akkor igen.

Huszár László és Póczik Szilveszter már idézett börtönfelméréseiben a roma elítéltek aránya többszöröse, tizenkét-tizenöt-szöröse a népszámlálás során mért arányuknak. Kriminológiai közhely, hogy az alacsonyabb iskolázottságuk és elsősorban az ilyen fiatal férfiak börtönbe kerülési esélyei jóval magasabbak, mint minden más csoporté. Huszár László a megkérdezettek önbesorolására alapozott börtönfelméréseiben azt találja, hogy a nyolc általánost vagy annál kevesebbet végzetek aránya az egész börtön-

népességben magasabb, mint a teljes népességben. A nyolc általánost vagy annál kevesebbet végzetek aránya a romáknál 82,3, a nem romáknál 43,8 százalék, vagyis a fogvatartottak többsége alacsony iskolázottságú. Hasonló eredményre jut Póczik Szilveszter is. Már idézett felmérésében (ha most eltekintünk attól a nagyon vitatható kategóriától, hogy Póczik azt is cigánynak sorolja be, aki magát nem vallja annak, és kizárólag az önbesorolás alapján azonosított romákat vizsgáljuk) a nyolc osztállynál kevesebbet végzetek aránya közel 5 százalék. Ez hozzávetőlegesen háromszor annyi, mint amennyit a fiatal (20–29 éves) magyar nemzetiségű férfiak körében a népszámlálásnak az iskolai végzettségre vonatkozó, nemzetiségek szerint mért adatai mutatnak. A minimális iskolázottsági szint el nem éréséhez tehát a magyar nemzetiségű fiatal férfiaknál háromszoros börtönbekerülési esély/kockázat kapcsolódik. A magukat cigány nemzetiségűnek vallók közül az országos összeírás szerint minden negyedik tartozik ebbe a csoportba. Romának lenni egy fiatal férfi számára több mint tizenhatszorosára növeli annak az esélyét, hogy nem éri el a minimális iskola végzettséget sem. Ha ez a nagyon alacsony iskolai végzettség náluk is háromszoros börtönbe kerülési eséllyel párosulna, akkor a fogvatartottak között még magasabb lenne az arányuk, mint amit a felmérések mutatnak, több mint 50 százalék.

A romák magasabb aránya a fogvatartottak között alacsonyabb iskolázottságukkal magyarázható.³⁴ Nagyjából ennyit lehet tudományos igénnyel állítani a romák magasabb kriminalitásáról. Ha van ma Magyarországon „kisebbségi bűnözés”, akkor az az iskolázatlanság következménye. Alapos felmérések és szakszerűen, a jogi normák figyelembevételével nyert adatok hiányában minden más tényként kezelt hipotézis vagy a tudományba beemelt közbeszéd.³⁵

NÖVEKEDETT-E A ROMÁK BŰNÖZÉSI HAJLANDÓSÁGA A RENDSZERVÁLTOZÁS ÓTA?

Csak jelzésszerű felmérések vannak a kisebbségi, elsősorban cigány kisebbség kriminalitásáról. Ugyanakkor a közbeszédnek, sőt már a politikai diskurzusnak is állandóan jelen lévő témája a cigányok magasabb bűnözési hajlandósága. Eltekintve a már vázlatosan érintett börtönbe kerülési esélyről, a romák magasabb bűnözési hajlandóságáról senki sem állíthat semmi bizonyíthatót, csak feltételezésekkel élhet.

Még a rendszerváltozás előtt vetette fel Gönczöl Katalin, hogy a szegények kriminalitása azért magasabb, mint a társadalom más rétegeié, mert esetekben arról az értékvesztési folyamatról van szó, amelyet a szociológia Emil Durkheim nyomán az anomia fogalmával ír le.³⁶ Az anomia azt jelenti, hogy fellazulnak a hagyományos normák és szabályok, és helyükbe nem lépnek újak. A kilencvenes évek megnövekedett bűnözését is az elszegényedéssel, a munkanélküliséggel, az otthonvesztéssel, a családi normák fellazulásával magyarázza.³⁷ Szélsőségesen leegyszerűsítve: mintha a szegények és így nagyon sok roma számára a Tízparancsolat „Ne lopj!” szabálya elhalványodott volna. Az anomiaival, vagy a szabályok betartásának lazulásával azonban szerintünk csak részlegesen indokolható, hogy a romák bűnözési hajlandósága növekedett volna.

A jelenleg sokak által vélelmezett, de továbbra is bizonyításra szoruló magasabb cigány kriminalitást azonban specifikus, kizárólag vagy elsősorban erre a csoportra érvényes normavesztéssel aligha lehet magyarázni. Adataink nem lévén, saját élettapasztalatainkra támaszkodva az egész magyar társadalomra érvényesnek véljük: a bűnelkövetési tilalmak általában vesztek jelentőségükből. Itt elsősorban a „Négy hamis tanúságot!” parancsra és ennek kapcsán az adóbevalláshoz, a jövedelmi és a forgalmi adóval, a számlaadással stb. kapcsolatos normasértésekre gondolunk. Említhetjük továbbá a tartozás megfizetésének kötelezettségét is³⁸ vagy például a korrupciót. Ezek azonban többnyire rejtve maradnak a bűnüldöző hatóságok előtt. Az ismerté vált bűncselekmények számának növekedése azonban szerintünk általános normavesztésről tanúskodik.

A rendszerváltozást követő hét évben az ismerté vált bűncselekmények száma megháromszorozódott, majd némi csökkenés után ma is kétszer annyi, mint az 1980-as években. Ez arra utal, hogy nem egy meghatározott kisebbség anomiaja növekedett, hanem a többségé.³⁹ A vagyoni elleni bűncselekmények száma a KSH évkönyvei szerint gyorsabban növekedett, mint a többi.⁴⁰ Lehet, hogy az iskolázatlan emberek, így a romák kriminális aktivitása is nőtt. Ez azonban csak feltételezés, adataink ennek sem alátámasztására, sem cáfolatára nincsenek.

Végül kitérnénk néhány feltételezésre a romák sajátos társadalmi helyzetéből fakadó kriminalitást erősítő folyamatokkal kapcsolatban.

Az egyik *a szociális háló lazulása*. Amikor a legtöbb rokon, ismerős már hosszabb ideje munkanélküli, nincs, akitől támogatást lehetne kapni, és széthullik a segítő, a fegyelmező szociális háló. Nincs, akire érdemes lenne hallgatni, akinek a példája kiutat mutathat. Nincsenek tapasztalt öregek, mert a magas

halandóság következtében csak nagyon kevesen éltek meg közülük a hatvan éves kort. (A magukat cigánynak mondók 5 százaléka a hatvan éven felüli, ez az arány a teljes népességben 20 százalék feletti.⁴¹)

Az időhorizont beszűkülése. Sok magyar roma nagycsaládnak a rendszerváltozást követő technológiai és kulturális váltás, avagy forradalom a család egésze, az egész nagycsalád munkaalkalmának elvesztését jelentette. Ez mintegy kollektív katasztrófaként rombolta szét a társadalmi kapaszkodókat. A növekvő szegénység, a napról napra élés beszűkítette az időhorizontot. Ez sokak szemében leértékelte az iskolai befektetés távlati értelmét és felértékelte a rögtön, akár törvénysértés árán elérhető nyereséget. A bűnözés időhorizontja torz: a valóságosnál kisebbnek tünteti fel a majdani büntetést.

Az iskola normára tanító és szoktató funkciójának csökkenése. Ennek egyik oka, hogy az iskola, az oktatók tekintélye, mint egy sor más intézményé és a benne dolgozóké, csökkent. Az ott hallottak és megköveteltek sokak számára kétségessé váltak. A szegények, így a romák esetében az iskolázottsághoz kapcsolódó perspektívák beszűkülésével, az iskolába járás hatósági kényszerének lazulásával a gyerekeik egy része nem jár elég rendszeresen iskolába.

Az ellenségesség mint kriminalizáló tényező. Minél nagyobbak a társadalmilag azonosított csoportok közötti feszültségek, annál inkább megengedett, hogy az egyik csoport tagjai a másik, ellenséges csoportba tartozók rovására szegjenek meg olyan szabályokat, amelyeket a csoporton belül tiszteletben tartanak. A kiszorítottság, a kivetettség, az ellenséges környezet elleni küzdelem minden megszerzett használati értékkel bíró, piaci értelemben akár értéktelen dolgot is harci zsákmánnyá tesz. A megszerzéséért kifejtett erőszakot a becsület megvívásának eszközévé emeli. Minél agresszívebb a többségi környezet, ez annál erősebben jelentkezik a kisebbségi csoportban. De ez fordítva is igaz. Akivel az ember kezét fog nappal, annak nem megy be éjjel a kertjébe a zöldségéért. A romákkal foglalkozó szociális munkások, segítségnyújtók önkéntesei keveset panaszkodnak arról, hogy meglopják őket.

INTEGRÁCIÓS PERSPEKTÍVÁK

A következő évek talán legfontosabb kihívása Magyarország számára, hogy milyen mértékben lesz képes megállítani a roma kisebbség társadalmi leszakadását, és képes lesz-e olyan integrációs stratégiát kidolgozni, amely a romák számára egyénileg és kollektívan egyaránt valódi esélyeket, elismertséget és emberhez méltó életet biztosít.

Egy etnikai csoport integrációja alatt azt értjük, hogy mind a csoporthoz tartozó egyének, mind pedig a csoport mint közösség képes beilleszkedni a társadalomba, a társadalom elfogadja és elismeri a kisebbség létét, és biztosítja a közösség fennmaradását, a közösség pedig etnikai hagyományait megőrizve, saját értékei szerint élheti életét. Az integráció mindig kölcsönös folyamat, amely mindkét fél részéről komoly erőfeszítéseket, „beruházást” és áldozatot követel.

Az etnikakulturális alapú integráció megvalósulása többféle forgatókönyvet követhet. Az egyik egy olyan kulturális vegyes társadalmat formázhat, ahol ugyan számos kultúra és etnikai csoport él együtt, egymás mellett, de ezek nem adódnak össze, és nem alkotnak egy olyan plurális kulturális teret, ahol a kultúrák között interakció, csere és együttműködés, közös kulturális cselekvés jönne létre. Értelemszerűen létezhet plurális kulturális együttélés is, amely pont ezt az egymásra épülést és kölcsönöségen alapuló diskurzust teremti meg. E két típus mellett léteznek negatív scenáriók is. Az egyik egy (akár szélsőségesen) polarizált etnikakulturális viszonylatrendszerben szerveződik, ahol a szembenállás állandóan újabb és újabb konfliktusok forrása, és mindkét csoport a másik ellenében identifikálja magát. A másik scenárió szegregált helyzetet hoz létre, ahol az egyik (általában domináns és hatalmi pozícióban lévő) etnikum vagy kultúra kiszorítja, elkülöníti, aláveti (sokszor az üldözéstől és a megsemmisítéstől sem visszariadva) a mellette élő kisebbségi csoportot.

Az integráció tekintetében érdemes megkülönböztetnünk annak politikai és társadalmi feltételeit. A politikának és a közhatalomnak kiemelt feladata az esélyegyenlőség biztosítása a kisebbség minden tagja számára, továbbá egyenlő hozzáférést kell teremtenie a biztonságot és az életesélyeket meghatározó társadalmi intézményekhez (oktatás, szakképzés, munkaerőpiac, egészségügyi ellátás stb.), valamint érvényt kell szereznie a már elfogadott antidiszkriminációs törvényeknek, és azok végrehajtása során olyan kisebbségi jogvédelemre van szükség, amely a diszkrimináció minden formáját kiküszöböli, jogbiztonságot és jogvédelmet nyújtva a kirekesztés és a szegregáció ellen. Az állam és a jogrendszer elsődleges politikai feladata tehát a polgárok védelme, hogy élhessenek jogaikkal, és ebben senki ne korlátozhatja őket, valamint a közösségek védelme identitásuk szabad vállalásában és gyakorlásában.

A kisebbségek társadalmi integrációja ennél azonban összetettebb kérdés. Ennek egyaránt vannak gazdasági, szociális és kulturális oldalai. A romák társadalmi integrációjának legpriméribb felté-

tele, hogy csökkenjen az egyre erősebb fizikai-térbeli elkülönülés/elkülönítés a roma kisebbség és a többségi társadalom között. Ehhez elengedhetetlen, hogy a településen belüli, a lakóhelyi, a foglalkozási, az iskolai és az élet más területeit érintő szegregáció megszűnjön, hogy a személyes kapcsolatok szintjén az interakciók sokasodjanak a különböző kultúrák között, és hogy a többség és a kisebbség között a kulturális határok kölcsönösen átjárhatók legyenek. Ez azonban csak az első, de nem elégséges feltétele az integráció sikerének.

Egy korábbi kutatásunk eredményei azt mutatják, hogy a többségi társadalom a romák sikerstratégiáját háromféle módon képzei el.⁴² Az első a belső erőforrásokra támaszkodás, amelyet a tehetség, az akaraterő és a szorgalom testesített meg a vizsgálatunkban. Egy másik lehetőség az asszimilációs stratégia, ami azt jelenti, hogy a sikerre vágyó kisebbség tagja elveszíti régi arcát, és beleolvad a többségi társadalomba. Ilyen esetekben a siker feltétele a roma származás eltitkolása, a jó kapcsolatok, és a mindenhez szükséges szerencse. A harmadik lehetséges módja a sikerességnek az, hogy a romák megtartják etnikai identitásukat, és így válhatnak a társadalom teljes jogú tagjaivá, azaz integrálódhatnak. Az integrációs stratégiát a roma származás felvállalása és a segítőkész társadalmi környezet jellemzi. Bár a többség ma Magyarországon az asszimilációs stratégiát erőlteti, mégis mint lehetőség, az integrációs megoldás sem zárható ki teljesen. Ehhez azonban meg kell teremteni az integráció strukturális feltételeit. A strukturális integráció egyrészt egyenlő foglalkozási, munkaerő-piaci esélyeket követel, ami feltételezi a tudáshoz való hozzáférés esélyegyenlőségét. Továbbá a társadalmi beilleszkedéshez és érvényesüléshez a kisebbség számára elengedhetetlen a szociális biztonságot, továbbá a megkülönböztetésmentes egészségügyi ellátást, élhető települési és lakásvizonyokat, egészséges környezetet biztosító társadalmi milió. Elengedhetetlen a hátrányok generációs átörökítésének mérséklése és megszüntetése, valamint kell roma közélet, politikai hozzáférés és képviselő, részvétel a lokális és országos döntéshozatalban, önálló nyilvánosság és kulturális elfogadottság.

Mindehhez elkerülhetetlen, hogy a roma kisebbség, az etnikai csoport közös történeti gyökerei, kulturális azonossága és közösen vallott értékei mentén olyan kollektív identitást mutasson fel, amely egyrészt vonzó azonosulási lehetőséget kínál fel tagjainak, és amely elismerést és elfogadást kényszerít ki a társadalom egészétől. A roma származásúak körében azoknál, akiknek fontos az etnikai hovatartozás, erősíteni kell a közös identitás fontosságának a

tudatát, az etnikai kapcsolatok hálózatát és az etnikai alapú csoportssolidaritást.

A társadalom többségében élő negatív színezetű romakép jelentős mértékben oldható lenne, ha a roma kategorizáció és a siker közötti kizáró viszony megszűnne a közgondolkodásban. Ehhez szükség van arra, hogy a roma kisebbség pozitív társadalmi és kulturális életvezetési sikerstratégiákat tudjon felmutatni, hogy ezek megvalósításához a szükséges erőforrások elérhetőek legyenek, és elengedhetlenül fontos az is, hogy a roma közösség megmutassa, szemben a köztudatban élő képpel, amely a romákat a sikertelenséggel, a társadalmi leszakadással és a deviáns magatartásmintákkal azonosítja, hogy a roma származásúak meghatározó csoportja – még ha az asszimilációs kényszer miatt kevésbé láthatóan is – a magyar társadalom teljes mértékben integrált és sikeres tagja.

Végül, de nem utolsósorban, a romákkal szemben megnyilvánuló intolerancia mint az integráció egyik fontos gátja akkor mérséklődne, ha nőne a társadalom általános toleranciája. Ennek azonban jelenleg kevés esélyét látjuk, az általános tolerancia szintje ugyanis nem mutat növekedést Magyarországon. És ha mégis áttörés következne be ezen a területen (mint például amit napjainkban – ugyan nagyon halványan – tapasztalhatunk bizonyos bevándorló csoportokkal kapcsolatban⁴³), még mindig fennáll annak lehetősége, hogy a romák kimaradnak ebből, sőt esetleg ez a változás az ő kárukra fog bekövetkezni.

JEGYZETEK

1. A tanulmány első változata a Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises, Université de la Sorbonne Nouvelle – Paris 3 felkérésére készült 2008-ban a Vándorló kisebbségek az európai térségben (*Minorités en déplacement dans l'espace européen*) program keretében.
2. A teljesség igénye nélkül, csak felsorolásszerűen néhány munkát említenénk, mint például SZUHAY PÉTER: *A magyarországi cigányság kultúrája*, Budapest: Medicina, 1999; Michael STEWART: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*, Budapest, T-Twins, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány, 1994; *Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozások marginalitásban*, szerk. PRÓNAI Csaba, Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005; LIGETI György: *Cigány népismereti tankönyv*, Budapest, Konsept-H Könyvkiadó, 2004.
3. Az Osztrák–Magyar Monarchián belüli cseh kisebbségi helyzet a Monarchia felbomlását követően többségibe fordult 1918-at követően az önálló Csehszlová-

- kia megszületésével, ugyanakkor a többséghez tartozó magyarok kisebbséggé váltak. Többség és kisebbség viszonya egy adott pillanatban is eltérő formákat mutathat: Dél-Szlovákiában vagy Erdélyben a magyarok kisebbséget alkotnak a szlovákokkal vagy a románokkal szemben, de bizonyos szűkebb régiókban a magyarok jelentik a lokális többséget, a szlovákok és románok pedig a kisebbséget.
4. D. L. HAMILTON – R. K. GIFFORD: *Illusory correlation in interpersonal perception: A cognitive basis of stereotypic judgments*, Journal of Experimental Social Psychology, 1976/12, 392–407.
 5. ROMANO RÁCZ Sándor: *Cigány sor*, Budapest, Osiris, 2008.
 6. Lásd például HAVAS Gábor – KEMÉNY István: *A magyarországi romákról*, Szociológiai Szemle, 1995/3. 3–20; HAVAS Gábor: *A kistelepülések és a romák*, in: *A cigányok Magyarországon*, szerk. GLATZ Ferenc, Budapest, MTA, 1999, 163–204; KÁLLAI Ernő – TÖRZSÖK Erika: *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés*, Budapest, EOKIK, 2002.
 7. CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária – BARNA Ildikó: *A siker fénytörései*, Budapest, Sik Kiadó, 2005.
 8. A 20–29 éves, magát romának valló férfiak közül, akiknek a száma körülbelül 38 000 lehet, 8000-nak van munkája, ami 21 százalékot tesz ki. A nők körében ez az arány 5 százalék. Összehasonlításképpen a nem roma férfiak esetében 70, a nők körében pedig 52 százalék azok aránya, akiknek van munkájuk. Forrás: A Magyarországon bejegyzett kisebbségek adatai, 24; <http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/24>.
 9. HAVAS–KEMÉNY (6. vj.).
 10. Forrás: KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*, Budapest, Gondolat, 2004., illetve *A Magyarországon bejegyzett kisebbségek adatai*, 24 (8. vj.).
 11. A magát kettős identitásúnak valló 50 000 cigányról meglepő (és eléggé vitatható) módon a KSH nem külön külön adatokat.
 12. Ugyanakkor a munkaerő-piaci statisztikák azt is jelzik, hogy miközben az érettségivel rendelkező nem roma népesség 40 százaléka dolgozott a népszámláláskor, a romák esetében ez az arány csupán 20 százalék. Mindez arra utal, hogy a megfelelő iskolai végzettség és a szakma önmagában még nem feltétlenül elegendő a romák esetében a sikeres munkaerő-piaci integrációhoz.
 13. Lásd KEMÉNY–JANKY–LENGYEL (11. vj.).
 14. Egy korábbi kutatás és az abból született könyv éppen arra tett kísérletet, hogy feltárja a romák sikeres társadalmi integrációjának szociológiai és szociálpszichológiai hátterét. Erről lásd: CSEPELI–ÖRKÉNY–SZÉKELYI–BARNA (7. vj.).
 15. Az adatok egy 2005-ös kutatásból származnak, amelyben több kérdés mérte a romákkal szembeni előítéletességet. Erről lásd ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária: *Romák és magyarok egymásról; A deliberáció előtti helyzetkép*, in *Magyar Agora. Deliberatív közvéleménykutatás a magyarországi romák és nem romák viszonyáról*, szerk. ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária, Budapest, ELTE TáTK, 2007.
 16. A magyar társadalom egyharmada fogadja el a romákkal szembeni intézményes diszkriminációt, amit fel foghatunk egyfajta viselkedési késztetésnek, lásd ÖRKÉNY–SZÉKELYI (15. vj.).
 17. ERŐS Ferenc: *Etnicitás és identitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban*, in *Megismerés, előítélet, identitás*, szerk. ERŐS Ferenc, Budapest, Új Mandátum, 1998, 237–245; CSEPELI György – FÁBIÁN Zoltán – SIK Endre: *Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények*, in *Társadalmi riport 1998*, szerk. KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György, Budapest, TÁRKI, 458–489.
 18. Erről lásd ÖRKÉNY–SZÉKELYI (15. vj.) 54.
 19. ENYEDI Zsolt – FÁBIÁN Zoltán – SIK Endre: *Nöttek-e az előítéletek Magyarországon?*, in *Társadalmi riport (17. vj.)* 375–399.
 20. ÖRKÉNY Antal: *A romák esélyegyenlősége alulnézetből*, Fundamentum, 2006/4. 45–56.
 21. KOVÁCS Krisztina: *A hátrányos megkülönböztetés tilalma*, in *Emberi jogok*, szerk. HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila, Budapest, Osiris, 2003, 367.
 22. Mindezekről részletesebben lásd KOVÁCS (21. vj.) 366.
 23. JOHN RAWLS: *Az igazságosság elmélete*, Budapest, Osiris, 1997.
 24. Ennek egy lehetséges útját és kudarcát ismerhetjük meg Csenyete esetében. Lásd LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: *A kirekesztettség változó formái*, Budapest, Napvilág, 2004.
 25. Ezt a folyamatot nevezi NIEDERMÜLLER Péter modernizációs lemaradásnak, amely legfőképpen a romákat ért évszázados kirekesztés következtében vált tartóssá. Lásd NIEDERMÜLLER Péter: *Gondolatok a roma integrációról*, Élet és Irodalom, 2009. április 30.
 26. Lásd erről SZALAI Júlia: *Az elismerés politikája és a cigánykérdés*, in *Cigánynak születni*, szerk. HORVÁTH Ágota – LANDAU Edit – SZALAI Júlia, Budapest, ATA – Új Mandátum, 2000, 531–572.
 27. Lásd LADÁNYI–SZELÉNYI (24. vj.).
 28. VIRÁG Tünde: *Szegregációs minták. Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*, Budapest, Gondolat – MTA KI, 2005; VIRÁG Tünde: *A Gettósodó térség*, Szociológiai Szemle, 2006/1. 60–76.
 29. A rendőrkapitány egyébként nyilatkozatával megsértette PINTÉR Sándor országos rendőrkapitány 1996

novemberi utasítását is, mely szerint „normasértő az, ha a rendőrség körözésnél vagy egyéb esetekben alkalmazott személyleírásnál népcsoportra vagy etnikumra utaló megjelölést használ”, ellentétes továbbá a 11/1996. számú Körözési Szabályzattal, amely tiltja a nemzetiségi és etnikai adatok közzétételét. Idézi BERNÁTH Gábor: *Hozott anyagból A magyar média romaképe*, Beszélő, 2003/6, 37–48; <http://beszelo.c3.hu/03/06/07bernath.htm>.

30. Az olvasók meglepődhetnek e rész hangvételén, amely eltér a tudományos igényű elemzés szenvtelenségétől. Úgy érezzük, hogy amikor a romákkal/cigányokkal kapcsolatos kérdésekről van szó, sokan áthágják azokat a kifejezésbeli és gondolkodási kötöttségeket, amelyeket más társadalmi csoporttal szemben érvényesítenek. Ez különösen igaz a kriminalitás esetében. Elég a „cigánybűnözés” kifejezés előtagját egy más kisebbséget jelölő szóval helyettesíteni, hogy nyilvánvaló legyen: így csak romákról/cigányokról lehet beszélni. Ezt emberi jogi szempontból elfogadhatatlannak tartjuk.
31. Erre példa a következő megállapítás: „A cigány bűnelkövetők száma az ország elmaradott régiójában a városok szegregált övezetében a legmagasabb.” SZAJLAI József: *Bűntetőjog. Jegyzetpótló tananyag szociálpedagógia szakos hallgatók számára* (lezárva 2006. november); www.freeweb.hu/pedszoc/Egyeb/bunetetojog%20jegyzet.doc.
32. Erre példa PÓCZIK Szilveszter, aki a börtönben végzett felmérésében kialakít egy „asszimiláns” cigány kategóriát, amelybe saját szempontjai szerint sorolja be a magukat magyarnak vallók egy részét. Lásd PÓCZIK Szilveszter: *Cigányok és idegenek. Társadalmi és kriminológiai tanulmányok*, Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 1999; http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/Magyarorszag_i_nemzetisegek_kotetei/Ciganyok_es_idegenek.
33. HUSZÁR László: *Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban*, Belügyi Szemle, 1999/7–8; KISZELYNÉ Gábor Enikő: *Földrajzi szakmai kötöttségek szerepe a cigány/roma kriminalitás kialakulásában*, I. Területi és vidékfejlesztési konferencia, Kaposvár, 2007.
34. Ez nem ellentétes TAUBER Istvánnak még a rendszerváltás előtt több helyütt kifejtett véleményével. TAUBER István: *Cigányság és bűnözés*, Budapest, BM Könyvkiadó, 1988. Legfeljebb csak az vitatható itt is, hogy ő sem használta az önbesorolás módszerét.
35. A közbeszéd beemelése a tudományos elemzésbe az, ami értelmezhetetlenné teszi, amit PÓCZIK Szilveszter a cigányok asszimilációs/integrációs deficitjéről ír. El lehet-e választani a szerző által is elvetendőnek tartott előítéleteket a saját érvelésétől, amikor ebben sommás és adatokkal alá nem támasztott negatív jellemzőkkel írja le a romák helyzetét? PÓCZIK Szilveszter elemzéseiben szerintünk azzal a jelenséggel van dolgunk, amikor a közbeszéd a gondosság szűrője nélkül kerül be a tudományos igényű elemzésbe. Megállapításunk alátámasztására álljon itt két példa. Egyik tanulmányában a szerző a következőket írja: „az előítélettel kövesedett negatív hagyomány és a mindennapi negatív tapasztalatok” (kiemelés – Ö. A., V. I.), vagy „az iskoláztatást alul értékelő és a többségi társadalmak intézményeivel való együttműködést elutasító hagyományrendszerük”. Egyrészt a mi hétköznapi tapasztalataink nem igazolják PÓCZIK megállapítását, másrészt – és ez talán fontosabb – a szerző semmivel sem támasztja alá tételeit. Idézhetjük azonban olyan megállapítását is, amelynek tartalmával – Magyarországot illetően – ugyan egyetértünk, de amely hivatkozás híján légből kapottnak tűnik: „Az európai romák messze alacsonyabb szociális és egészségügyi mutatókkal rendelkeznek, mint a többségi népesség átlaga.”
36. Katalin: *Bűnözés és társadalompolitika*, Budapest, Akadémiai, 1987; GÖNCZÖL Katalin: *Bűnös szegények*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991; Emile DURKHEIM: *Az öngyilkosság*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
37. GÖNCZÖL Katalin: *A bűnözés társadalmi reprodukciója Magyarországon a kilencvenes években*, in *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának*, szerk. TAUSZ Katalin – VÁRNAI Györgyi, Budapest, Hilscher Rezső Szocpol. Egyesület, 1996, 88–104.
38. A tartozások meg nem fizetése olyan méreteket öltött, hogy külön kormányprogram foglalkozik az építőipari körbetartozások felszámolásával.
39. Az anómia jelenségét nemcsak a törvénytértő és immorális esetek számának növekedése, hanem a nem büntetendő, de elítélendő (amorális) magatartások terjedése is tükrözi. Itt azokra a példákra gondolunk, amikor az ország gazdasági-politikai vezetői közül jó néhányan a saját érdekeiket a köz elé helyezve az országon kívül működtettek vállalkozásokat, megrövidítve ezzel a magyar kincstárt.
40. Erről lásd a következő statisztikákat: <http://www.bunmegelozes.hu/index.html?pid=951&lang=hu>; <http://www.bunmegelozes.hu/index.html?pid=954&lang=hu>; <http://www.bunmegelozes.hu/index.html?pid=896&lang=hu>.
41. *Népszámlálás 2001*, 24. kötet. *A Magyarországon bejegyzett kisebbségek adatai* (8. vj.).
42. CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária: *Romakép a mai magyar társadalomban*, Szociológiai Szemle, 2001/3, 19–46.
43. CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária – PÓOR János: *Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón*, in *Társadalmi riport 2004*, szerk. KOLOSÍ Tamás – Tóth István György – VUKOVICH György, Budapest, TÁRKI, 2004, 471–483.